

İSTANBUL ARKEOLOJİ MÜZELERİ ESKİ ŞARK ESERLERİ MÜZESİ KOLEKSİYONUNDA YER ALAN 7463 (EŞEM) ENVANTER NUMARALI GÖZ STELİ

EYE STELAE WITH INVENTORY NUMBER 7463 (ESEM) IN THE ANCIENT ORIENT MUSEUM OF THE ISTANBUL ARCHAEOLOGICAL MUSEUMS

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 23 Nisan 2022	Received: April 23, 2022
Hakem Değerlendirmesi: 25 Ağustos 2022	Peer Review: August 25, 2022
Kabul: 01 Haziran 2023	Accepted: June 01, 2023

DOI : 10.22520/tubaked.1107912

İbrahim OĞUZHAN*

ÖZET

Bu araştırmada; İstanbul Arkeoloji Müzeleri Eski Şark Eserleri Müzesi koleksiyonunda yer alan 7463 (EŞEM) envanter numaralı eser değerlendirilmiştir. Değerlendirme esnasında ilk olarak yıllardan beri tartışıl gelen Kuzey Arabistan antropomorfik stellerin, Güney Arabistan mezar stellerinin kökeni olup olmadığı sorunu tartışılmıştır. Ardından müze koleksiyonundaki 7463 (EŞEM) envanter numaralı eserin ait olduğu 'Augenstelen' tipi göz stelleri incelenmiştir. Bu bölümde Antik Güney Arabistan'ın yerel zanaat atölyelerinde üretilen el-Cevf tipi göz stellerinin; oluşumu, çeşitleri, evrimi, tarihi perspektifi ve etki alanı analiz edilmiştir. Son bölümde ise müze koleksiyonundaki ilgili eserin; ölçüsü, buluntu yeri, tarihi, onomastik ve fizikî özelliklerine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Güney Arabistan, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Eski Şark Eserleri Müzesi, Maîn, Göz Steli, el-Cevf Mezar Steli

* Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı,
ibrahimoguzhan2020@gmail.com,

ORCID: 0000-0002-8304-8135.

ABSTRACT

In this research; the artifact with inventory number 7463 (ESEM), which is in the collection of the Ancient Orient Museum of the Istanbul Archaeological Museums, has been evaluated. During the examination, it was first discussed whether the North Arabian anthropomorphic stela, which has been debated for years, is the origin of the South Arabian tomb stela. Subsequently, the 'Augenstelen' type eye stelaes belonging to the artifact with inventory number 7463 (ESEM) in the museum collection were examined. In this section, of the Jawf type eye stelaes produced in the local craft workshops of Ancient South Arabia; formation, types, evolution, historical perspective and impact area were analyzed. In the last part, of the artifact in the museum collection; size, place of find, history, onomastic features are mentioned.

Keywords: Ancient South Arabia, Istanbul Archaeology Museums, Ancient Orient Museum, Minaean, Eye Stelaes, Jawf Funerary Stelaes

GİRİŞ

Antik Güney Arabistan medeniyeti, çok tanrılı bir dini inanca sahip olup kabileler; Ay, Güneş ve Zühre (Astar)¹ yıldızının farklı isimlerinden/sıfatlarından oluşan üçlü bir tanrısal sisteme inanmaktaydılar (Hitti, 2011, s.99-100; Çağrıncı, 1991, s.317-318; el-Curû, 2003, s.129-130; Ryckmans, 2022). Eski Güney Arapları; Ay, Güneş ve Zühre'nin haricinde Süreyyâ, Merih, Süheyl, Utârid (Merkür), Aslan ve Zühâl gibi başka gök cisimlerini de kutsal kabul etmiştir (Çağrıncı, 1991, s.318). Bu inancın bir gereği olarak da tıpkı Antik Mısır, Mezopotamya ve Anadolu uygarlıkları gibi öte dünya hayatına önem vermişlerdir. Nitekim mezarların inşasında ve muhafazasında gösterilen özen, sadece toplumsal ve dünyevi bir ihtiyacı karşılamamakta bilakis ölümden sonra dirilme inancının ve ahiret inancının varlığını akla getirmektedir. Ölen kimsenin yanında bulunan mezar eşyaları, antik dünyanın diğer kültürlerinde olduğu gibi bu inanca tanıklık etmektedir; ölümler, ahiret yolculuğunda hayattayken kullandıkları kişisel eşyalarını yanlarında götürme ihtiyacı duymaktaydılar (Lombardi, 2016, s.24)².

Yüzyıllar boyunca tekrarlanan talanlara rağmen³, Avvâm Tapınağı'nın⁴ yakınındaki mezarlıkta olduğu gibi pek çok gömütte tam boyutlu eşdeğerlerinin sembolik temsilleri olan minyatür mezar eşyaları (seramik vazolar⁵, taş vazolar, çanak çömlekler, mücevherler, bronz eserler, silahlar, tütsü brülörleri, libasyon masaları, tabaklar, kandiller ve ritüel ziyafetle ilgili nesnelere) keşfedilmiştir.

1 Antik Güney Arabistan medeniyetinde Ay ve Güneş'in çocuğu olarak tanınan Zühre (Astar veya 'Athtar), Babil medeniyetinde Tanrıça İhtar olarak Fenikelilerde ise 'Aştart olarak bilinmektedir

2 İslâm öncesi Arap Yarımadası'nın güney ve güneydoğusundaki gömütlerde ölümlerin kişisel eşyalarının yanı sıra altın, gümüş gibi değerli gündelik eşyalar ve silahlar da keşfedilmiştir. Hemdânî, s.129; Potts, 1998, s.189, 195; el-Curû, 2003, s.178; Arbach vd., 2008, s.21; Hoyland, 2011, s.188.

3 Strabon (Strabo, MS 7/1854-1857, XVI, 778) gibi Antik Çağ tarihçileri, Güney Arabistan'ın mücevherat üretiminin yanında altın ve gümüşten ürettikleri kap-kaçak, mobilya ve ev eşyalarıyla meşhur olduğunu belirtmiştir. Ancak tüm bunlara rağmen Antik Güney Arabistan'dan günümüze çok fazla altın ve gümüş eşyalar intikal edememiştir. Bk. Ali, 1993, c. 3, s. 75-76. Pagan Güney Arap mezarlarının; Hristiyan, Yahudi ve İslâm gibi tek Tanrılı dinlere mensup kimseler tarafından talan edildiğine şahitlik etmekteyiz. Tabii buradaki defnecilik faaliyetlerinin nedeni, dini duygulardan ziyade mezarlıklardan elde edilen değerli eşyalara ulaşabileme arzusudur. Hemdânî'nin el-İklîl adlı eserinin 8. cildinin ikinci bölümü bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim Hemdânî'nin tasvirinden anlaşıldığı kadarıyla; İslâmî dönemdeki defnecilik faaliyetleri bilhassa değerli eşyaların bulunduğu hipoje mezarlara odaklanmıştır. Bk. Hemdânî, s.124-227.

4 Tapınak için bk. Maraqtan, 2015, s.107-133; Temir, 2021, s.136.

5 Seramik vazolar için bk. Japp, 2002, s.137-160.

Bu minyatürleştirilmiş nesnelere ritüelistik bir bağlamda; ölen kimsenin öbür dünyada ihtiyaç duyabileceği nesnelere olup, ahiret hayatının varlığına dair olası inancı akla getirmektedir (Gerlach, 2002, s.54-55, 58; Mancarella, 2016, s.185, 189; Lombardi, 2016, s.25)⁶.

Ölünün temsili başının bulunduğu nişlerin üst kenarlarında açılan ve içerisinde bronz ile demir kalıntılarının saklandığı delikler bulunmuştur. Bu buluntular, günümüze ulaşamayan menteşelerin varlığına işaret ediyor gibi görünmektedir. Akralar, periyodik olarak ölümleri ziyarete geldiklerinde törenlere uygun olarak kapıları açmakta ve tören sonunda da kapıları kapatmaktaydılar. Bu cenaze buluntularının yorumu açık ve aynı zamanda basit bir sembolizme işaret ediyor gibidir; bir niş içerisine yerleştirilmiş görüntüleri (mezar steli) ile temsil edilen ölümler, kendi evlerinin içindeymiş gibi kabul edilmiş ve yaşayanlar, periyodik olarak kendilerini ziyarete gelmiştir (Gerlach, 2002, s.57; Lombardi, 2016, s.26). Nitekim Avvâm Tapınağı'nda bu tarzda pek çok 'ölü evi' bulunmuştur. Ölü evlerinin öte dünyaya uygun ve konforlu hale getirilmesine verilen önem, ahiret inancına olan güçlü bir inancın kanıtıdır (Mancarella, 2016, s.189).

Sebelilerin öte dünyaya olan inancı o kadar güçlüydü ki mezarlarına önemli miktarda enerji ve kaynak harcamışlardır. Öte dünya için uygun yer temin etmek tüm akraba grubunun görevi hatta bir prestij sembolü olarak kabul edilmiştir. Bu durum, ritüellerin ve cenaze uygulamalarının geliştirilmesinde ve yerine getirilmesinde de önemli bir rol oynamıştır (Mancarella, 2016, s.188).

Kişinin ölümden sonra dirileceği ve ruhunun yeniden kendi bedenine döneceği inancı, Antik Güney Arabistanlıları tahnit uygulamasına önem vermelerini sağlamıştır. Nitekim Antik Güney Arabistan mezarlarında tabutlar içerisinde mahalli üslupça tahnit edilmiş pek çok ceset keşfedilmiştir (el-Curû, 2003, s.178). Antik Me'rib şehrinde vücudun çürümelerini geciktiren özel reçinelere batırılmış ketenlerle ilkel bir mumyalama işlemi olarak kabul edilebilecek izler bulunmuştur (Gerlach, 2002, s.58; Lombardi, 2016, s. 21; Arbach vd., 2008, s.21)⁷.

Öte dünya inancına önem veren Antik Güney Arabistanlılar, bu doğrultuda mezar stellerine ayrı bir özen göstermiş ve bireye gösterilen ilgiye her zaman saygı duymuştur. Bu nedenle yüzyıllar içerisinde farklı tipte pek çok mezar steli geliştirmişlerdir.

6 Sebe gömütlerinde minyatürleştirilmiş nesnelere hakkında daha detaylı bilgiler için bk. O'Neill, 2010, s.205-213.

7 Gerlach, mumyalama işlemlerinin nedeni olarak uzak yerlerden Avvâm mezarlığına getirilen ölümlerin vücudunun çürümemesi için yapıldığı ihtimali üzerinde de durmuştur. Bk. Gerlach, 2002, s.58.

Geliştirilen bu mezar stellerinin en iptidai boyutunu da müze koleksiyonundaki 7463 (EŞEM) envanter numaralı eser temsil etmektedir. İlgili eser, Antik Güney Arabistan'ın yerel zanaat atölyelerinde oluşturulan 'Göz Steli/Augenstelen/Eye Stelae' tipi mezar stelleri grubuna aittir ve burun, kulak, ağız ve dudak gibi yüz hatlarını vurgulayan hiçbir ögeye sahip değildir. Ayrıca MÖ 1. binyılın ilk yarısına tarihlenen eser, fiziki ve onomastik özellikler başta olmak üzere pek çok açıdan el-Cevf tipi göz stellerine benzemektedir.

Çalışmamız, ilk olarak Antik Güney Arabistan stellerinin kökeni problemiyle başlamıştır. Bu bölümde yıllardan beri tartışılan gelen Kuzey Arabistan antropomorfik stellerin, Güney Arabistan mezar stellerinin kökeni olup olmadığı sorununa değindik. Bunu yaparken de Antik Güney Arabistanlı el-Cevf (Foto. 3, 4 ve EK 1), Katabân (EK 5) ile Orta Arabistanlı Karyetü'l-Fâv (EK 2) mezar stellerini; Teyma (EK 3), Petra (EK 4), Vadi Rum ve Medâin-i Sâlih'te gün yüzüne çıkarılan eserlerle karşılaştırdık. Köken sorununu hallettikten sonra 7463 (EŞEM) envanter numaralı eserin ait olduğu el-Cevf tipi göz stellerinin özelliğini, tarihini, geçirdiği dönüşümü ve işlevselliğini karşılaştırmalı olarak değerlendirdik. En son ise müze envanterindeki 7463 (EŞEM) numaralı eseri inceledik. İnceleme esnasında ilgili eserin; ölçüsü, buluntu yeri, tarihi, onomastik ve fizikî özelliklerini tasvir edici bir metotla analiz ettik.

1. Antik Dönem Güney Arabistan Mezar Stellerinde Kuzey Arabistan Etkileri

Kuzey Arabistan'da, Güney Arabistan'dakilerle ikonografik ve onomastik paralellikler gösteren, cenaze olsun ya da olmasın, antropomorfik steller keşfedilmiştir. Garbini (1976, s.313; 1977, s.378), el-Cevf'deki göz stelleri başta olmak üzere mezar stellerinin kökeninin bir kültürleşme süreci ya da Kuzey Arabistanlıların, yarımada'nın güneyine göç etmesiyle oluştuğunu açıklamıştır. Garbini, göz stellerinin Kuzey Arabistan etkisiyle oluştuğunu kanıtlamak için başlıca iki argüman ileri sürmüştür: İlki mezar stellerinde Güney Arabistan onomastik geleneğinden farklı isimlerin kullanılması ve Kuzey Arabistan antropomorfik stellerinin Güney Arabistan'daki örneklerine göre daha eski olmalarıdır. Ancak Schiettecatte'e (2010, s.193) göre yapılan son çalışmalar bu argümanları desteklememektedir.

Garbini, el-Cevf vadisinde keşfedilen göz stellerini incelediğinde güçlü bir Kuzey Arabistan bileşeni etkisinin olabileceğinden bahsetmiştir. Ancak Schiettecatte (2010, s.193), onomastik ve kronolojik noktalardan bu iddiaya karşı çıkar. Schiettecatte ilk olarak, bir adın coğrafi veya etnik kökeni, taşıyıcısının coğrafi veya etnik kökenini mutlaka yansıtmadığını

iddia eder. Tabii ki bir isim kimi zaman bir etnik grup veya bölge ile ilişkilendirilebilir ancak bu durum, Garbini'nin çalışmasında yer almamıştır. İkinci olarak, bir isim, taşıyıcısının coğrafi kökenini yansıtsa bile kronolojik ve coğrafi hususlar dikkate alınmadan eski Güney Arabistan yazıtlarında tasdik edilen isimlerle sözde Kuzey Arabistan yazıtlarında bahsedilen isimler karşılaştırılmaz. Örnek vermek gerekirse Semûdik yazıtlar genellikle Kuzey Arabistanlı olarak düşünülür. Ancak güneydeki Yemen'den Arabistan'ın en kuzey ucuna kadar yarımada'nın batı yarısında dahi Semûdik kitabeler keşfedilmiştir. Garbini tarafından yalnızca Kuzey Arabistanlı olarak tanımlanan beş ismin üçü, Güney Arabistan yazıtlarında varlığı tasdik edilmiştir. Bu nedenle Schiettecatte, el-Cevf stellerinde tasdik edilen isimler ile Kuzey Arabistan onomastığı arasında önerilen bağlantının Güney Arabistan'da bir Kuzey Arabistan onomastik geleneğinin hatta etnik bir Kuzey Arabistan dokusunun kanıtının olmadığını iddia eder.

Schiettecatte (2010, s.194), kronolojik kanıt olarak Garbini'nin iddia ettiği Aramice yazıtlı ve standart bir yüz temsiline sahip dikdörtgen plakalı Teyma göz stellerinin, Güney Arabistan göz stellerinden daha eskiye tarihlendirilmesine de karşı çıkar. Antik Güney Arabistan mezar stellerini MÖ 5. yüzyıldan öteye tarihlendirmeyen Garbini, sadece Kuzey Arabistan stellerinin güneydekilere göre önceliğini varsaymıştır. Ancak yeni gelişmelerle birlikte Antik Güney Arabistan mezar stelleri, daha uzun bir kronolojiye evrilmiş ve MÖ 8. yüzyıllara kadar tarihlendirilmiştir. Teyma göz stelleri⁸ ise MÖ 6-5. yüzyıl ile MÖ 4-3. yüzyıllar arasına tarihlenmiştir (Edens ve Bawden, 1989, s.62 ve dipnot:44; Arbach vd., 2008, s.18; Schiettecatte, 2010, s.194; Roche, 2011, s.217).

Garbini'den sonra Teyma bölgesinde ikinci bir stel kategorisine ait yeni steller keşfedilmiştir. İlki 'Endüstri Sitesi'nde bulunmuş ve MÖ 2. binyıl ile 1. binyılın ikinci yarısı arasına tarihlenir. Bunun el-Cevf göz stellerinden daha erken mi yoksa daha sonra mı üretildiğini belirlemek mümkün değildir. Diğer eser (TA 514) ise yüz elemanlarının kabaca yontulduğu basit bir kireçtaşı levhadır ve "S alanında" keşfedilmiştir. Radyokarbon tarihleri, bölgenin yerleşimini MÖ 9 ile 5. yüzyıllar arasına yerleştirmektedir. Önceki örnekte olduğu gibi bu stelin de el-Cevf'teki göz stellerinden daha erken mi yoksa daha sonra mı oluşturulduğunu gösteren herhangi bir delil yoktur (Arbach vd., 2008, s.18-19; Schiettecatte, 2010, s.195-196).

⁸ Badem biçimli gözler, hafif kemerli kaşlara bağlanan dar bir burna sahip dikdörtgen steller için bk. Arbach vd., 2008, s.18.

Teyma bölgesinde keşfedilen ikinci bir mezar steli kategorisine ek olarak Petra⁹, Vadi Rum (Grohmann, 1963, Abb.31) ve Medâin-i Sâlih'te (Grohmann, 1963, Abb.30) de Güney Arabistan stellerine yakın paralellikler gösteren steller keşfedilmiştir. İlgili bu steller, Güney Arabistan ve Teyma stellerinden işlevsel olarak farklıdır çünkü onlar; mezar steli değil, betildirler (Betil/ Betyl: Tanrının sureti)¹⁰. Keşfedilen stelleri incelediğimizde ilgili eserlerin hiçbirisi; el-Cevf mezar stellerinden daha erken bir döneme tarihlendirilmemiştir. Nitekim genellikle bir taş levha üzerindeki gözleri ve burnu temsil eden ancak çok az üslup benzerlikleri gösteren Petra, Vadi Rum ve Medâin-i Sâlih'teki eserlerin çoğu; Hristiyanlık dönemine tarihlenir¹¹. Bu nedenle de sonraki yüzyıllarda oluşturulan Kuzey Arabistan eserleri, el-Cevf mezar stellerinin kökeni olamaz (Arbach vd., 2008, s.19; Schiettecatte, 2010, s.196, 199).

Antik Güney Arabistan göz stelleri, daha çok kireçtaşı gibi taş çeşitlerinden imal edilmiştir. Bunun yanında sayıları sınırlı da olsa göz stelleri; su mermeri, kalsit ve ahşap (Völkerkunde Müzesi, Berlin, 31. 300: 1871 ve 31. 300: 1870) gibi malzemelerden de yapılmıştır. Bölgede kaymaktaşının daha yumuşak ve daha değerli bir malzeme olması sebebiyle kireçtaşına nispeten daha az kullanılmıştır. Kaymaktaşından imal edilen göz stelleri, el-Cevf stellerinden ziyade Katabân tipi stellerde kullanılmıştır. Katabân tipi kare biçimli göz stelleri, el-Cevf mezar stellerine oldukça benzemekte ve ortak bir ikonografik kökene işaret ediyor gibi görünmektedir. Bu benzeşimin en önemli nedenlerinden biri; el-Cevf vadisinden bir grubun, Katabân/Timna bölgesine yerleşmesi ve ölümlerini yakınlardaki mezarlıklara gömmeleridir. Ortak kültürel referansları paylaşıyorlar da Katabân tipi göz stellerin kendisine has birtakım özellikleri de bulunmaktadır. Katabân tipi mezar stellerinin, el-Cevf tipi göz stelleri arasındaki benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koyması bakımından Aden Ulusal Müzesi'ndeki NAM 95¹² (Ek 6) envanter numaralı eser ile Münih Staatliches Müzesi'ndeki SMV 92-316 671¹³ envanter numaralı eser oldukça önemlidir. Aden Ulusal Müzesi'ndeki stel, kaymaktaşı kullanımı haricinde tipik bir Maîn üretimini temsil eder. Staatliches Müzesi'ndeki stel ise; dikdörtgen levha, gözlerin ve kitabenin konumu, yüz profilinin olmaması, basit bir kişisel isimli olmasıyla

Maîn modellerini takip etse de farklı ve melez özellikler de sunar: Kaş olmaksızın betimlenen merceksi gözler, çubuk burun ve ince ağız (Antonini, 2005, s.312; Arbach vd., 2008, s.17-18; Lombardi, 2016, s.36-38).

el-Cevf ile Katabân tipi mezar stellerinin gözlere odaklanmasının sebebi; gözlerin apotropeik bir işlevi olduğunun öne sürülmesidir. Bu teze göre gözler; mezar yağmacılarını uzak tutan bir tür koruma işlevindedir (Antonini, 2005, s.312). Pirenne (1977, s.542-543) ise stellerin Güney Arapları tarafından betil olarak tasarlandığını ve stelin içinde tutulan ruhun, Tanrı ile sembolik bir ilişki içerisinde olduğunu iddia etmiştir. Stellerde gözlere odaklanma Yakın Orta Doğu'da yalnızca Antik Güney Arabistanlılara özgü bir uygulama değildir. Gözlerle ilgili sembolizmin hem Mezopotamya'da hem de Mısır'da sayısız emseline tanıklık etmekteyiz (Lombardi, 2016, s.39).

Cleveland (1965, s.17, 19-20), Katabân tipi kare mezar stellerini Tip A, Tip B ve Tip C olarak üçe ayırmıştır. Tip A biçimli Katabân stelleri; baklava biçimli göz, uzun çubuk burun, kaş ve göz bebeğine sahiptir¹⁴. Tip B olarak tanıttığı Katabân göz stellerinin karakteristik tek özelliği ise göz hatlarını temsil eden iki adet U biçimli gözlerin varlığıdır. Bu stellerin stratigrafik bağlamları hakkında bilgi yoktur. Ayrıca U biçimli göz stellerinin üzerinde yazıtların bulunmayışı veya kaba biçimi nedeniyle paleografik açıdan da tarihlendirme yapmak zorlaşmaktadır. S. Antonini (2002, s.4-5), bu tipdeki stellerden ikisini (MIFT. 00/24 ve MIFT. 00/33) yayınlarken bunların Hristiyanlık döneminin başında üretildiğini, Arap isimlerine sahip olduğunu ve benzer stellerin bulunduğu Kuzeybatı Arabistan'dan Güney Arabistan'a göçebe kabilelerin gelişinin kanıtı olduğunu öne sürmüştür. Bunun yanında Arbach (2002, s.77, 81, 56-91) ise yazıtların şekillerini inceleyerek MIFT. 00/33'ü MÖ 2. yüzyıla, MIFT. 00/24'ü de MÖ 1. yüzyıla; geriye kalan tipteki stelleri de genellikle MÖ 2. yüzyıl ile MÖ 1. yüzyıl arasına tarihlendirmiştir. Schiettecatte (2010, s.198) ise Katabân U biçimli kare stellerini MÖ 1. binyılın ilk yarısına tarihlendirebileceğimizi iddia eder. Buna göre eğer Katabân U biçimli kare göz stelleri, yüz temsili kare stellerin arkaik bir prototipi ya da basitleştirilmiş çağdaş bir versiyonu ise U biçimli göz stellerin yapım tarihleri MÖ 7. yüzyıla kadar uzanabilecektir. Bizim tercih ettiğimiz görüş ise; Katabân U biçimli göz stelleri, el-Cevf vadisindeki stellerde olduğu gibi yüz temsili stellerin basitleştirilmiş çağdaş versiyonundan ziyade arkaik bir formunu yansıtmaktadır ve MÖ 7. yüzyıla MÖ 5. yüzyıl arasına tarihlenmektedir.

9 Petra denilince akla ilk gelen stel, Amman Arkeoloji Müzesi J 1348 envanter numaralı göz idolüdür. İlgili eseri ve diğerlerini detaylı bir biçimde incelemek makalemizin sınırlarını aşacak olmasından dolayı burada ismen zikretmekle yetindik. Daha detaylı bilgi için bk. Roche, 2011, s.215-222.

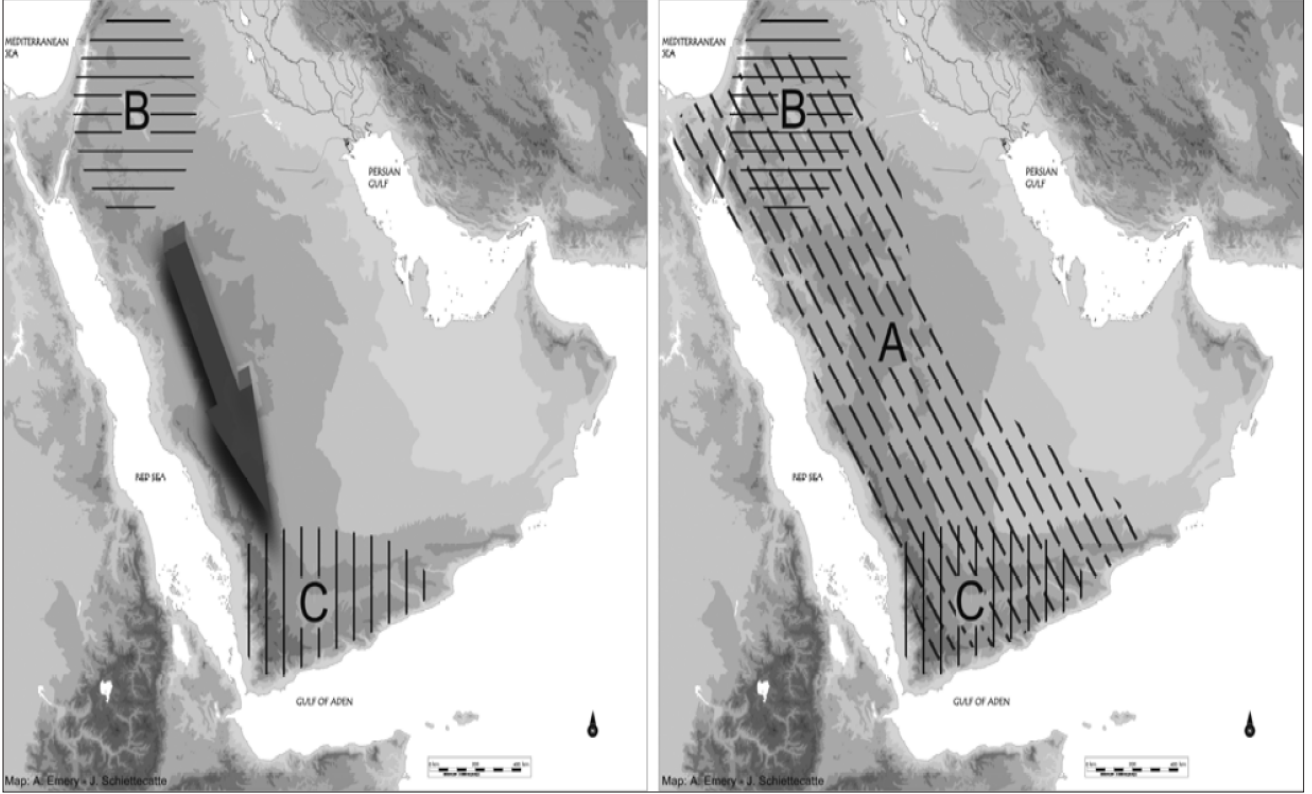
10 Schiettecatte, 2010, s.196.

11 Stratigrafik bağlamda bulunan steller, Hristiyanlık döneminin ilk yüzyıllarına (MS 1-4. yüzyıl aralığı) tarihlenmektedir. Bk. Schiettecatte, 2010, s.196 ve dipnot:11.

12 CIH 856.

13 Eser, büyük ihtimalle Timna bölgesine aittir.

14 Bayhân Müzesi'ndeki MuB 461'i örnek olarak gösterebiliriz.

Fotoğraf 1: Soldaki haritada Kuzeyden (B) Gelen Kültürleşme veya Göç Sonucu Oluşan Güney Arap Kültür Alanı (C). Sağdaki haritada ise Ortak Bir Kültürel Geçmişin (A) Mirası Olarak Güney Arap Kültür Alanı (C) ve Kuzey Arap Kültür Alanı (B) / South Arabian Cultural Area (C) resulting from acculturation or migration from the North (B); Map b: South Arabian Cultural Area (C) and North Arabian Cultural Area (B) as the legacy of a common cultural background (A) (Schiettecatte, 2010, fig.9)

Cleveland'ın Tip A olarak nitelendirdiği Katabân/Timna üretimi eserler; dörtgen stel içerisinde oyulmuş oval gözlere, uzun burna ve küçük ağza sahip olması bakımından Kuzey Arabistan'da keşfedilen eserlere oldukça benzemektedir. Ancak bu benzeş bir kopyalamayı akla getirmemelidir. Zira Bennet'in Petra'da resmettiği kare gözlü ve çubuk burunlu eserlerden hiçbirisi Timna stelleriyle tam bir paralellik göstermez. Fizikî farklılıklara ek olarak Kuzey Arabistan'daki stellerin işlevi de farklılık arz eder. Nitekim Nabatî stellerinde herhangi bir kitabe olmamasından dolayı Bennet (1962, s.233–243)¹⁵, Petra'da keşfedilen ilgili eserlerin Tanrı temsilleri (betil) olduğunu iddia etmektedir. Bunun yanında Diana Kirkbride (1969a, s.116-121; Kirkbride, 1969b, s.188-195)¹⁶, Ürdün'ün güneyinde Vadi Rum'da keşfedilen taş levha eserleri ise 'atalar kültüyle' ilişkilendirmiş ve idol olarak değil anıt olarak nitelendirmiştir. Kuzey Arabistan ile Katabân kare biçimli stellerinin fiziki ve işlevsel farklılıklarına ek olarak Petra ve Teyma stellerinin; Katabân stellerinden daha önce yapıldığı ve Güney Arabistanlı örnekleri etkiledikleri de iddia edilemez. Tersine Güney Arabistanlı Katabân tipi steller, Kuzey Arabistanlı örneklerinden daha önceki bir döneme tarihlenmiştir (Schiettecatte, 2010, s.199).

¹⁵ Bennet'den aktaran Cleveland, 1965, s.16-17.

¹⁶ Kirkbride'dan aktaran Cleveland, 1965, s.16-17; Arbach vd., 2008, s.19; Schiettecatte, 2010, s.198.

el-Cevf ve Katabân tipi antropomorfik mezar stellerinin yanında Karyetü'l-Fâv'da da mezar stelleri keşfedilmiştir. Riyad Ulusal Müzesi'nde yer alan 3 F 23 envanter numaralı göz steli, Güney Arabistan (el-Cevf ve Katabân) ve Nabatî stellerine benzemektedir. Ancak Nabatî stelleri ile olan bağlantı, muhtemelen Güney Arabistan'daki Kuzey Arap popülasyonlarının herhangi bir etkisinden ziyade, tüm Arabistan'a ait ortak bir kültürel gelişimin sonucudur. Bunun yanında stel, Güney Arabistanlı örneklerine daha çok benzemektedir. İlgili eser, kireçtaşından imal edilmiş olup MÖ 5-4. yüzyıla tarihlenir. Stelde; dairesel biçimli gözlerin haricinde Güney Arabistan'daki örneklerde olduğu gibi burun, kaş ve göz bebekleri bulunmamaktadır (Al-Ansari, 2010, s.319).

Sonuç olarak Antik Güney Arabistan mezar stellerinin kökeninin Kuzey etkisiyle ortaya çıkma ihtimali düşüktür. Ancak Kuzey Arabistan halkları ile temaslar olduğunu ve Güney Arabistan'ı etkileyen Kuzey etkisini inkâr etmeden bu stellerin incelenmesi ve kültürel bağlantılarının ortaya çıkarılması oldukça önemlidir. Zira "göz stelleri" olarak adlandırılan bu steller günümüzde Teyma, Kuzeybatı Arabistan ve Arap Yarımadası'nın güneyi arasındaki kültürel temasların kanıtıdır (Hausleiter, 2010, s.256). Bu durum Kuzey-Arap popülasyonlarının etkisinden ziyade, ortak bir Batı Arabistan kültür fonunun sonucu olabilir (Arbach vd., 2008, s.21; Al-Ansari, 2010, s.319).

2. el-Cevf Göz Stelleri

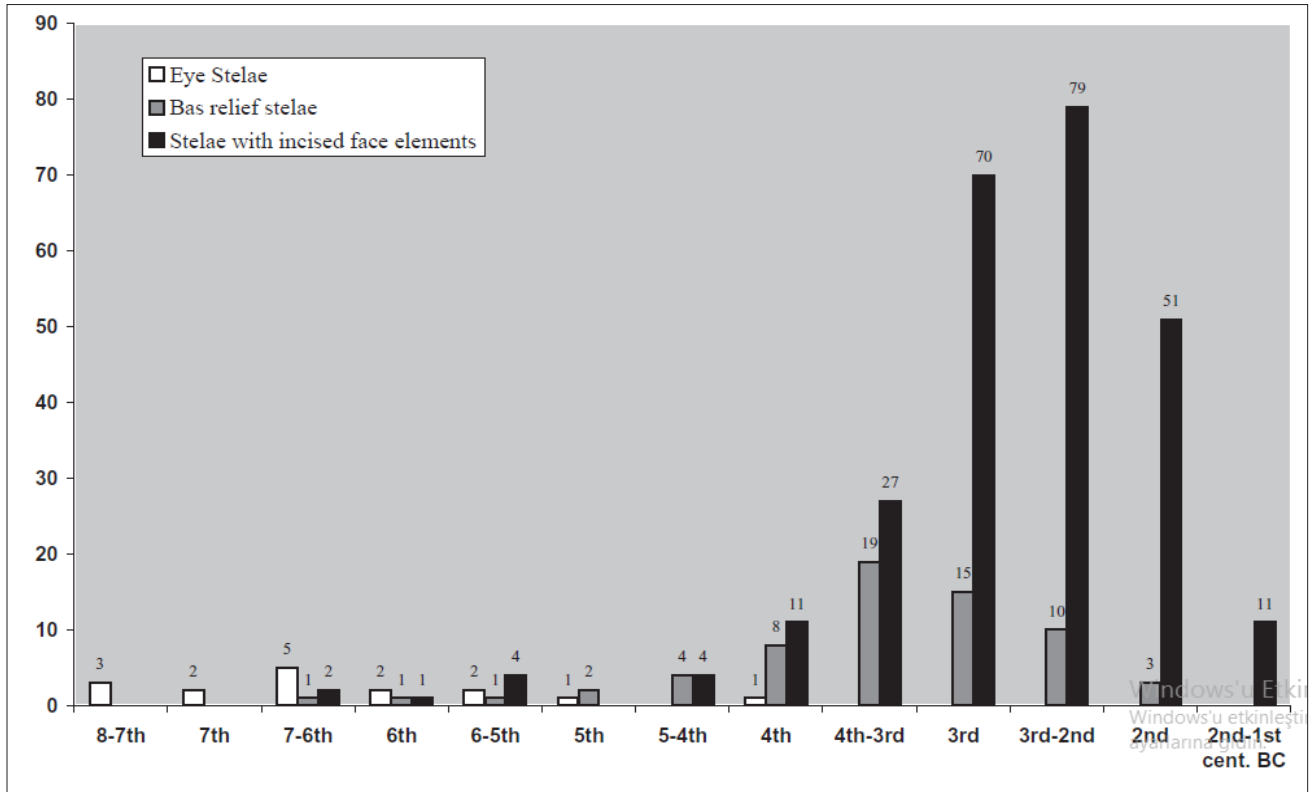
Rathjens (1955, s.81) tarafından ‘*Augenstelen*’ olarak isimlendirilen göz stelleri, oldukça ilginç eserlerdir. Zira insan yüzüyle stilize edilmiş stellerden farklı olarak göz stellerinde; burun, kulak, ağız ve dudak gibi yüz hatlarını belirginleştiren hiçbir öge bulunmamaktadır. Bunun yanında stellerdeki gözler; dairesel, hilal, badem ve baklava (elmas) biçimli şekillere göre sınıflandırılırken stellerin kimisinde kaşlarla birlikte göz bebekleri de basitçe vurgulanmıştır. Antik Güney Arabistan’ın en eski mezar stellerini oluşturan ilgili eserler, MÖ 1. binyılın ilk yarısından itibaren çeşitli merkezlerde üretilmiştir. Bu merkezler arasında Me’rib, el-Cevf (Karna, Haram, Kaminahu, İnabba’, Nashshan), Barâğış (Yathill) ve Timna’ (Hayd ibn ‘akl) bölgeleri oldukça önemlidir (Arbach vd., 2008, s.9; Antonini ve Agostini, 2010, s.76; Schiettecatte, 2010, s.193-194; D’amore, 2015, s.26; Pavan ve Rossi, 2015, s.49-50; Lombardi, 2016, s.35).

İnsan gözleriyle stilize edilmiş olan el-Cevf mezar stelleri, Höfner (1964, s.217-232) tarafından hatalı bir biçimde Sebelilere ait olarak kategorize edilmiştir. Ancak Garbini (1976, s.308-315), eserlerin onomastik özelliklerini incelenmiş ve stellerin Maînlilere ait olduğunu tespit etmiştir. Antik Güney Arabistan’ın en eski medeniyetlerinden biri olan Maînliler, başlangıçta sadece gözleri stilize ederek cenaze stelleri yapmaya başlamış; eş zamanlı olarak steller, tüm yüzün kazınması veya kabartılması şeklindeki temsiline doğru evrilmiştir.

Zamanla antropomorfik mezar stelleri daha gerçekçi bir portreye göre evrimleşmiş ve burun, ağız, kulak, çene gibi unsurlar belirginleştirilmiştir (Garbini, 1976, s.308-315; Arbach vd., 2008, s.21; Antonini ve Agostini, 2010, s.76; Schiettecatte, 2010, s.194).

Göz stellerinin incelenmesi birçok açıdan önemlidir. İlk olarak mezar stellerinin üzerindeki Güney Arabistanlı özel adların bulunması onomastik listelerinin oluşturulmasına olanak sağlamıştır. İkinci olarak bu steller yüksek rütbeli kişilerin cenaze uygulamalarını değil bilakis yalnızca yüzlerini ve adlarını bir levhaya kazıyarak anılarının onurlandırılmasını isteyen mütevazı insanların cenaze törenlerini ortaya koyuyor gibi görünmektedir (Arbach vd., 2008, s.21). Bu açıdan bakıldığında göz stellerinin toplumsal katmanlaşmayı biz araştırmacılara göstermesi oldukça önemlidir.

el-Cevf göz stelleri, dört farklı evreden geçerek oluşturulmuştur. İlk evre taşa şekil vermedir. Taş uygun boyutlarda kesilir ve oyulmaya başlanır. İkinci evrede ön yüz dekore edilir. Bu aşamada gözler belirginleştirilir. Gözler; dairesel, hilal, badem veya baklava (elmas) biçimli farklı desenlerde oyulur. Bu teknik, kesik yüz elemanları olan steller ve göz stellerinin çoğu için kullanılmıştır. Üçüncü evrede eserin üzerine yazılacak isim nakşedilir. Dördüncü evrede ise stelin boyaması yapılır. Bazen yüzün tamamı bazen de bir kısmı boyanırdı. Ancak boyama işlemi her stel için geçerli değildir (Arbach vd., 2008, s.6-7).

Fotoğraf 2: Antik Dönem Güney Arabistan stellerinin yüzyıllar içerisindeki kronolojik dönüşümü / *Chronological transformation of ancient South Arabian stelae over the centuries* (Schiettecatte, 2010, fig.3)

3. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Envanter No. 7463 (EŞEM) (Fotoğraf 3, 4 ve EK 1)

Envanter Numarası: 7463

Ölçüleri: Stelin yüksekliği 26,3 cm, genişliği 15,2 cm, harf uzunluğu ise yaklaşık 5 cm'dir.

Buluntu Yeri: İlgili mezar steli; 1881 yılında Yemen Valisi İsmail Paşa tarafından İstanbul'a gönderilmiştir. Eserin buluntu yeri Yemen olup hangi antik siteden çıkarıldığına dair müze kayıtlarında bir malumat bulunmamaktadır.

Malzeme: Kalker

Fotoğraf 3: Mezar steli. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, 7463 (EŞEM) / Grave stele. Istanbul Archaeological Museums Collection, 7463 (ESEM)

Tarihleme: Göz stellerinin tarihlendirilmesinde iki yöntem bulunmaktadır: İlki arkeolojik bağlamları/içerikleri, ikincisi ise yazıtların paleografik analizi. Stellerin birçoğu, kaçak kazılardan elde edildiği için kazı verileri bulunmamaktadır. Paleografik analiz yöntemi için ise; bu tür tarihleme yöntemine özgü bazı sınırların olduğunun altı çizilmelidir. Genel olarak mezar steli yazıtları düzensiz ve kabaca oyulmuştur; metinleri muhtemelen eğitilmiş taş kesiciler tarafından yazılmamıştır. Bu nedenle de bazı yazıtlar tarihlendirilemeyecek kadar düzensizdir. Yazıtın formundaki evrim de doğrusal değildir. Birbirlerini kronolojik olarak takip ettiği düşünülen bazı formların aslında çağdaş olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca, daha eski bir yazılı formun daha sonraki zamanlarda kullanılmış olabileceğine dair de elimizde veriler bulunmaktadır.

Tüm bunların yanında mezar stellerini tarihlendirme olasılığı, harflerin birbirlerine göre oranları, harflerin kavimsel şeklinin gelişimi ve harflerin metin içerisindeki durumu ile sınırlıdır. Bu nedenle de steller, paleografik olarak ancak bir veya iki yüzyıllık bir aralık içerisinde tarihlendirilebilir (Arbach vd., 2008, s.8; Schiettecatte, 2010, s.194).

Müze koleksiyonundaki stelin kazı bilgilerinin bulunmamasından dolayı ilk yöntemi kullanarak tarihlendirme yapmamız mümkün değildir. Eseri paleografik yöntemle incelediğimiz takdirde ise bir takım veriler elde edebilmekteyiz. Öncelikle yazıt, düzenlidir; ancak detaylıca incelendiğinde harflerin duruşunda ve konumunda orantısızlıklar mevcuttur. Özellikle elif ve sin harflerinde bu durum fark edilmektedir. Nitekim birinci elif harfi sola; ikinci elif ve sin harfleri ise sola yatıktır. Yazıttaki harflerin yüksekliği yaklaşık 5 cm olup, doğrusal bir satırla çizilmiştir. Antik Güney Arabistan mezar stellerindeki yazıtların sınırlılıklarını göz önüne aldığımızda ve diğer müzelerdeki örnekleriyle karşılaştığımızda müze envanterindeki ilgili stelin, MÖ 8-6. yüzyıl aralığına tarihlendiğini söyleyebiliriz.

Tarifi: Dörtgen şekilli mezar stelinin üst kısmı ile sağ alt kısmı kırılmış, kenarları ise tahrip olmuştur. Eserin üst kenarı kabartma ile düz ve bir sıra dış bordürü ile süslenmiştir. Stel, iki adet kesik badem biçiminde gözlerle sahiptir. Kazıma tekniğiyle oluşturulan gözler, göz bebekleri olmaksızın ana hatlarıyla dekore edilmiştir. Gözlerin haricinde kaş, burun, ağız ve dudak gibi yüz hatlarını belirginleştiren hiçbir öge bulunmamaktadır. Bu nedenle ilgili mezar steli, 'göz stelleri' kategorisine aittir. İlgili stel, kalkerden imal edilmiş olup tipik el-Cevf mezar steli tipolojisine benzemektedir.

Kesik badem biçimindeki gözlerin hemen altında yazıt bulunmaktadır. Stelin sağ kenarının hasarlı olması nedeniyle yazıtın ilk harfi olan 'Y' harfi, tahrip olmuştur. Müsned yazısıyla oluşturulan kitabede; özel bir isim olan 𐤎𐤇𐤍𐤏𐤃 yazmaktadır.

Transliterasyon: Y'ws¹l

Çeviri: Yâwas'îl (يأوس إل)

Onomastik Özellikler

Eserin alın kısmındaki kitabede, el-Cevf mezar stellerinde görmeye alışık olduğumuz "Y'ws¹l" (Yâwas'îl, يَأُوسِ إل) ismi yazmaktadır. el-Cevf stellerindeki isimler genellikle dört şekilde karşımıza çıkar: Bir Tanrı'nın adı dâhil olmak üzere bileşik isimler, Tanrı'nın adı dâhil olmayan bileşik isimler, basit isimler ve aile isimleri/lakapları. Yâwas'îl, Tanrı İl ile ilişkili olup "Bir Tanrı'nın adı da dâhil olmak üzere bileşik isimler" grubuna aittir (Arbach vd., 2008,

s.13-15). Sami diline (bilhassa Arap kaynakların zikrettiğine) göre İl kelimesi, “Allah” manasına gelmektedir. Tanrı İl, Sami toplulukların müşterek tanrısı olup Sami panteonunda baş tanrıdır. İl ismi ilk olarak MÖ 3000’lerde Akad kitabelerinde ‘ilu’ biçiminde görülmüştür. Tanrı İl, MÖ 8-7. yüzyıllarda ise el-Cevf’deki Haram panteonunda önemli bir role sahiptir. Ancak İl kültü zamanla kaybolmuş ve yerini fırtına tanrısı ‘Athtar (Venüs) kültüne bırakmıştır. Bununla birlikte adı, birkaç yüzyıl boyunca bileşik özel adlarla varlığını sürdürmüştür (İbrahim es-Salvî’den aktaran el-Curû, 2003, s.130-131; Arbach vd., 2008, s.13; Holland, 2009, s.202-203; Walls, 2022; Ryckmans, 2023).

Fotoğraf 4: Mezar steli. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, 7463 (EŞEM) / Grave stele. Istanbul Archaeological Museums Collection, 7463 (ESEM)

Müsned yazısıyla oluşturulan Antik Güney Arabistan metinlerinde Tanrı İl, 'l biçiminde karşımıza çıkmaktadır ve bu kelimeden 'lh, 'ly, 'l'lt, 'lt, 'lht gibi isimler türemiştir. 'l, Sebe diyalektiğinde Tanrı/Tanrıça, ilah, mabut anlamlarına gelmektedir. Ry 508/10 [calque Hebrew]’da geçen 'lh-n kelimesi Allah kelimesinin karşılığı olup Arap harflerine الله. الإله biçiminde geçmiştir (Beeston, Ghul, Müller ve Ryckmans, “’l”, 5). Buradan yola çıkarak Allah (الله/'lh) kelimesinin, İl’den türetilmiş olma ihtimali mevcuttur. Tanrı İl, bir zamanlar

Mekke’de Kabe’nin Rabbi el-Lāh ya da Allāh gibi Antik Güney Arabistan panteonunun en tepesinde idi. el-İlāt, el-‘Uzzā ve el-Menat; nasıl ki Kur’an-ı Kerim’in¹⁷ bahsettiği üzere İslâm öncesi Mekke’sinde el-Lāh (Allāh)’ın kızları ise hakeza Antik Güney Arabistan medeniyetinde de Tanrı İl’in kızlarıydı (Ryckmans, 2023).

Bir tanrıdan türetilmiş ya da bir tanrının adını taşıyan bileşik adlara Theophorik isim denir. Theophorik isimler; Mezopotamya¹⁸, Antik Mısır ve Yunan’da sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Helen medeniyetinde yalnızca Tanrıça Artemis’in ismi; Artemisias, Artemios, Artemias, Artimas, Arteimas, Artemidoros, Arteime ve Artemidoros şeklinde pek çok yerde karşımıza çıkmaktadır (Özer, 2013, s.465). Bunun yanında Yunan transkripsiyonunda Antik Güney Arabistanlı isimlerin varlığına dair de pek çok veri elimizdedir. Nitekim Yunan kaynaklarında Tanrı İl ile bağlantılı bir dizi Güney Arabistanlı teoforik isimler mevcuttur. Bunlardan ilk referans Strabon’un *Coğrafya* adlı eserinde hükümdar Ιλασαρος (ΠΒΨΨ Ψ>> Ιη)¹⁹ a yapılan atıftır (Strabo, MS 7/1854-1857, XVI, IV, 244). *Coğrafya*’da yer alan bilgilere göre MÖ 26/25 yılında¹⁹ Mısır Valisi Aelius Gallus, Augustus’un emriyle Güney Arabistan’a sefer düzenlemiştir. Bu sefer esnasında Strabon, Ilassaros/Ilassarus (Ισρρη yhqb, İl Sharih Yahdhib, الشرح يحضب) u Rhammanitae/Rhammanites ulusunun, Marsiaba şehrinin ve Hadramevt ile Sebe (?)’nin hükümdarı olarak tanıtmıştır (Strabo, MS 7/1854-1857, XVI, IV, 24; Beeston, 1979, s.10-12; Ali, 1993, c. 2, s.43, 47; Koutchoukali, 2021, s.260-267)²⁰. Hakeza Antik Güney Arabistanlılar da Tanrı İl ile ilişkili olarak; Evs’İL (إوس إ), Vehb’İL (وهب إ), Zeyd’İL (زيد إ), Yezkur’İL (ينكر إ), Sa’d’İL (سعد إ), Yesma’’İL (يسمع إ), Resed’İL (رشد إ), Sevb’İL (ثوب إ), Evs’İL (إوس إ), Gavs’İL (غوث إ), Feth’İL (فتح إ), Veded’İL (ودد إ), Şadak’İL (صدق إ), Abd’İL ‘Ayz (عبد إ عيز), Yebhur’İL (يبحر إ) ve Mersed’İL (مرشد إ) gibi isimleri çocuklarına vermişlerdir. Antik Güney Arabistanlı ebeveynlerin çocuklarına ‘Bir Tanrı’nın adı da dâhil olmak üzere bileşik isimler’ koymasının asıl amacı; Tanrıların övgüsüne mazhar olmak ve Tanrıların kendilerini korumasını sağlamaktır.

17 (53: 19–22).

18 Örneğin Mezopotamya’da Aşur isminin; Tanrı, devlet, şehir, klan ve özel isim olarak kullanıldığını görmekteyiz. Özel isim olarak akla ilk gelen Neo-Asur kralı Asurbanipal’dır. Bk. Shendge, 1997, s.44-45.

19 Aelius Gallus’un Güney Arabistan’a yaptığı sefer genel olarak MÖ 25/24 tarihli olduğu iddia edilir ama MÖ 26/25’te de gerçekleşmiş olabilir. Bk. Jameson, 1968, s.71-84; Sidebotham, 1986, s.590-592.

20 Beeston’a göre Strabon’un sözlerinde Ilassaros’un Rhammanlıların yerel bir reisi değil de Sebe’nin kralı olduğunu öne süren hiçbir şey yoktur. Beeston, 1979, s.12.

Son olarak Arap Yarımadası'nda 'Theophorik' isimleri incelediğimizde hangi Tanrı kültürünün nerede yaygın olduğunu görebilmekteyiz. Zira Orta Arabistan'da Lat, Menat ve Uzza kültüne verilen ayrıcalıklı konum nedeniyle ilgili Tanrıların isimleriyle bitişik özel isimlerin fazlalığı bu bölgede karşımıza çıkmaktadır.²¹ Hakeza Güney Arabistan'ın el-Cevf bölgesinde Tanrı İl'e atfedilen önem nedeniyle burada karşımıza İl ile ilişkili pek çok bitişik özel isim çıkmaktadır. Yine Cevâd Ali'nin Dr. H. Brau'dan naklettiğine göre 'Theophorik' isimler vasıtasıyla kült heykellerin bilgisine, fikirsel oluşumuna ve Sami halkların ibadet ettiği ortak tanrıları kendi içerisinde karşılaştırma imkânını da elde etmekteyiz (Ali, 1993, c. 6, s.16-17).

SONUÇ

Antik Güney Arabistan'ın dini hayatına dair pek çok bilgiyi arkeolojik veriler sayesinde elde etmekteyiz. Bu doğrultuda gerek tapınaklar gerekse de mezarlıklarda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar oldukça önemlidir. Antik Güney Arabistan mezarlıklarında ölümlerle birlikte bulunan mezar eşyaları, mezarlıkların yapımı ve muhafazasında gösterilen ihtimam, tabutlarda tahnit edilerek gömülmüş kimseler ve ölen kimselerin akrabaları tarafından periyodik olarak ziyaret edilmeleri gibi pek çok veri biz araştırmacılara şunu göstermektedir ki: Antik Güney Arabistanlılar, ölümden sonraki hayata inanmaktaydılar. Bu doğrultuda mezar stellerine ayrı bir özen göstermişler ve yüzyıllar içerisinde farklı tipte pek çok mezar steli geliştirmişlerdir.

Kuzey Arabistan antropomorfik stellerin, Güney Arabistan mezar stellerinin kökeni olup olmadığı sorunu yıllardır tartışıla gelmektedir. Kuzey Arabistanlı stellerin (Teyma, Petra, Vadi Rum ve Medâin-i Sâlih'te keşfedilen steller), Güney Arabistan stellerinin (Maîn/el-Cevf, Katabân/Timna ve Orta Arabistanlı Karyetü'l-Fâv'da keşfedilen steller) kökeni olduğunu ispatlamak için kronolojik ve onomastik deliller öne sürülmüştür. Ancak tüm bu deliller, yukarıda açıkladığımız gibi zamanla çürütülmüş ve akademisyenler, bu teoriyi terk etmişlerdir. Güney Arabistan'daki mezar stellerinin gelişimi büyük ihtimalle yerel uygulamaların evrimiyle gerçekleşmiştir. Ancak Kuzey Arabistan halkları ile temaslar olduğunu ve Güney Arabistan'ı etkileyen Kuzey etkisini inkâr etmeden bu stellerin incelenmesi ve kültürel bağlantılarının ortaya çıkarılması bizce oldukça önemlidir. Nitekim Arbach, Schiettecatte ve Al-Hadi'nin iddia ettiği gibi kültürel temasların incelenmesi sonucu; Kuzey ve Güney Arabistan medeniyetlerinin oluşturduğu ortak bir 'Batı Arabistan' kültür alanından söz edebiliriz.

Antik Güney Arabistan mezar stellerinin en iptidai boyutunu temsil eden müze envanterindeki 7463 (EŞEM) envanter numaralı eser, 1881 yılında Yemen Valisi İsmail Paşa tarafından İstanbul'a gönderilmiştir. Eserin Güney Arabistan'ın hangi antik sitesinde keşfedildiğine dair bir malumat bulunmamakla birlikte müze kayıtlarında buluntu yeri Yemen olarak kayda geçmiştir. Kazıma tekniğiyle oluşturulan iki adet kesik badem biçimindeki gözler haricinde yüz hatlarını belirginleştiren hiçbir öge bulunmayan eser, MÖ 8-6. yüzyıl aralığına tarihlenmektedir ve el-Cevf mezar stelleri tipolojisine aittir.

Kesik badem biçimindeki gözlerin hemen altında Yâwas'îl (يأوس إيل) yazmaktadır. Yâwas'îl (يأوس إيل) ismi, MÖ 8-7. yüzyıllarda el-Cevf panteonunda önemli bir role sahip Tanrı İl ile ilişkili olup "Bir Tanrı'nın adı da dâhil olmak üzere bileşik isimler" grubuna aittir. Güney Arabistanlı kabileler kendi koruyucu Tanrılarının isimlerini çocuklarına vererek hem Tanrıların övgüsüne mazhar olmayı hem de onların korumasını sağlamayı amaçlamışlardır.

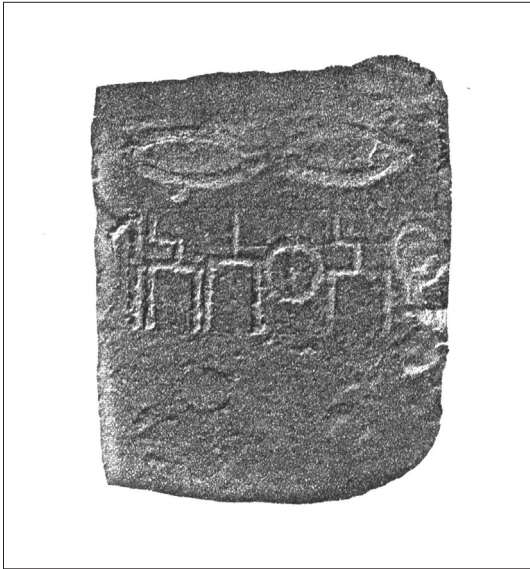
²¹ Orta Arabistan'da Lat, Menat, Uzza, Ved ve Yegûs gibi Tanrılarla bitişik olarak; Abduluzza (عبد العزى), Abdu Ved (عبد ود), Abdu Yegûs (عبد يغوث), Zeydullât (زيد اللات), Sa'dullât (سعد اللات), Avz Menât (عوذ مناة), Vehbullât (وهب اللات), Zeyd Menât (زيد مناة) ve Teymullât (تيم اللات) gibi isimler karşımıza çıkmaktadır. Ali, 1993, c. 6, s.16-17.

KAYNAKÇA

- Ali, C., (1413/1993). *el-Mufasssal fi târihi 'l-'Arab kable 'l-'İslâm*. 2. Baskı.
- Alonazi, M. (2018). *A Re-evaluation of Stratigraphic and Ceramic Evidence from the Bronze and Iron Ages site of al-Şinā 'ıyyahat Tayma in Saudi Arabia*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Durham University.
- Al-Ansari, A. (2010). Qaryat al-Faw. Ali Ibrahim Al-Ghabban ve dğr. (Ed.), *Roads of Arabia: Archaeology and History of the Kingdom of Saudi Arabia* (s. 311-362) içinde. Musée du Louvre, Somogy Art Publishers.
- Antonini, S. ve Agostini, A. (2010). *A Minaean necropolis at Barāqish (Jawf, Republic of Yemen) Preliminary report of the 2005-2006 Archaeological Campaigns with an Appendix by Paola Pagano (Reports and Memoirs. New series, 9)*. ISIAO..
- Antonini, S. (2005). Alcune stele inedite dal Jawf (Yemen). A. V. Sedov ve I. M. Smilijanskaja (Ed), *Arabia Vitalis: Studies in honour of Vitalij Naumkin in occasion of his 60th anniversary* (s. 308-313) içinde.
- Antonini, S. (2002). Le Collezioni. *Collezioni sudarabiche inedite. Gli oggetti dalla missione archeologica italo-francese a Tamna, Yemen (1999- 2000)* [Supplemento n. 91 agli ANNALI - vol. 60- 61] (s. 1-51) içinde. Istituto Universitario Orientale.
- Arbach, M. (2002). Les Inscriptions. *Collezioni sudarabiche inedite. Gli oggetti dalla missione archeologica italo-francese a Tamna, Yemen (1999-2000)* [Supplemento n. 91 agli ANNALI - vol. 60-61] (s. 55-89) içinde. Istituto Universitario Orientale.
- Arbach, M., Schiettecatte, J. ve Al-Hadi. (2008). *Collection of Funerary Stelae from the Jawf valley*. UNESCO-SFD / Şan 'ā': National Museum.
- Bennett, C. (1962). The Nabataeans in Petra. *Archaeology*, 15, 233-243.
- Beeston, A. F. L. (1979). Some Observations on Greek and Latin Data Relating to South Arabia. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 42 (1), 7-12.
- Beeston, A. F. L., Ghul, M. A., Müller, W. W. ve Ryckmans, J. (1982). *Sabaic Dictionary* (English, French, Arabic). Publication of the University of San'a.
- Cleveland, Ray L. (1965). *An Ancient South Arabian Necropolis: Objects from the Second Campaign (1951) in the Timna' Cemetery*. Johns Hopkins Press.
- Çağrıçı, M. (1991). "Arap" maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, TDV Yayınları, s. 316-321.
- D'amore, P. (2015). The South Arabian Collection from the Museo Nazionale d'Arte Orientale 'Giuseppe Tucci' in Rome. Alessandra Avanzini (Ed.), *Insights into Ancient South Arabia The Collection of the Museo Nazionale d'Arte Orientale "G. Tucci" in Rome* (s. 23-27) içinde.
- Edens, C. ve Bawden, G. (1989). History of Taymā and Hejazi Trade During the First Millenium BC. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 32 (1), 48-103.
- el-Curû, E. (1423/2003). *Dirāsât fi'l-Târîhi'l-Hadâri li'l-Yemeni'l-Kadîm*. Dârü'l-Kütübi'l-Hadîs.
- Gerlach, I. (2002). Der Friedhof des Awām-Tempels in Marib, Bericht der Ausgrabungen von 1997 bis 2000. *Archäologische Berichte aus dem Yemen*, 9, 41-91.
- Grohmann, A. (1963). *Kulturgeschichte Des Alten Orients-Arabien*. C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Giovanni, G. (1976). Iscrizioni sudarabiche. *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, 36, 293-315.
- Giovanni, G. (1977). Su alcuni tipi di stele e statuette sudarabiche con iscrizione. *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, 37, 375-381.
- Hausleiter, A. (2010). The Oasis of Tayma. Ali Ibrahim Al-Ghabban ve dğr. (Ed.), *Roads of Arabia: Archaeology and History of the Kingdom of Saudi Arabia* (s. 219-261) içinde. Musée du Louvre, Somogy Art Publishers.
- Hitti, P. K. (2011). *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. İFAV Yayınları.
- Hemdânî. *el-İklîl*. Dârü'l-Avde-Dârü'l-Kelim.
- Holland, S. G. (2009). *Gods in the Desert: Religions of the Ancient Near East*. Rowman & Littlefield Publishers, INC.

- Hoyland, R. G. (2011). *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming Islam*. Routledge.
- Höfner, M. (1964). Altsüdarabische Stelen und statuetten. E. Haberland, M. Schuster ve H. Straube (Ed.), *Festschrift für A.E. Jensen* (s. 217-232) içinde.
- Haupt&Binder, (2012). <https://universes.art/en/specials/2012/roads-of-arabia/photos/06> adresinden 3 Şubat 2022 tarihinde alınmıştır.
- Jameson, S. (1968). Chronology of the Campaigns of Aelius Gallus and C. Petronius. *Journal of Roman Studies*, 58, 71-84.
- Koutchoukali, I. Y. (2021). The Quantity of the Vowel <i>i</i> in the Sabaic Word for God (ʾI): Evidence from Arabic and Greek Sources. George Hatke ve Ronald Ruzicka (Ed.), *South Arabian Long-Distance Trade in Antiquity: "Out of Arabia"* (s. 260-267) içinde. Cambridge Scholars Publishing.
- Strabo, (1854-1857). Coğrafya (W. Falconer, Çev.). (Strabo'nun Coğrafya adlı eserinin yazım tarihi üzerine tam bir fikir birliği bulunmamaktadır. Ancak orijinal çalışma muhtemelen MÖ 7'de yayınlanmıştır.)
- Lombardi, A. (2016). *South Arabian Funerary Stelae from the British Museum Collection*. L'Erma Di Bretschneider.
- Mancarella, C. (2016). The Awām Temple cemetery in Marib (Marib) revisited. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 46, 179–194.
- Maraqten, M. (2015). Sacred Spaces in Ancient Yemen-The Awām Temple. Ma'rib: A Case Study. Mounir Arbach ve Jérémie Schiettecatte (Ed.), *Pre-Islamic South Arabia and its Neighbours: New Developments of Research* (s. 107-133) içinde. BAR International Series.
- O'Neill, D. (2010). Sabaeen stone and metal miniature grave goods. L. Weeks (Ed.), *Death and burial in Arabia and Beyond: Multidisciplinary perspectives* (s. 205-213) içinde. Archaeopress.
- Özer, E. (2013). Mezar Yazıtları ile Olympos. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 27/6, 460-468.
- Pavan, A. ve Rossi, I. (2015). Catalogue. Alessandra Avanzini (Ed.), *Insights into Ancient South Arabia The Collection of the Museo Nazionale d'Arte Orientale "G. Tucci" in Rome* (s. 45-99) içinde.
- Pirenne, J. (1977). *Corpus des inscription et antiqüés sud-arabes Tome 1, Section 2, Antiquités*. Académie des Inscriptions et Belles Lettres.
- Potts, D. T. (1988). Some issues in the study of the pre-Islamic weaponry of southeastern Arabia. *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 9, 175, 202.
- Rathjens, C. (1955). *Sabaeica: Bericht über die archäologischen Ergebnisse seiner zweiten, dritten und vierten Reise nach Südarabien. II. Teil: Die unlokalisierten Funde*. Kommissionsverlag. Ludwig Appel.
- Robin, C. J. (1992). *Inabba', Haram, al-Kāfir, Kamna et al-Ḥarāshif, Inventaire des Inscriptions Sudarabiques*. Academie Des Inscriptions et Belle-Lettres, Istituto Italiano il Medio Ed Estremo Oriente.
- Roche, M. (2011). An Interpretation of the Ḥayyān Son of Nybat Stele from Petra. *Semitica et Classica*, 4, 215-222.
- Schiettecatte, J. (2010). The Arabian Iron Age funerary stelae and the issue of cross-cultural contacts. L. Weeks (Ed.), *Death and burial in Arabia and Beyond: Multidisciplinary perspectives* (s. 191-203) içinde. Archaeopress.
- Shendge, M. J. (1997). *The language of the Harappans: From Akkadian to Sanskrit*. Abhinav Publications,.
- Sidebotham, S. E. (1986). Aelius Gallus and Arabia. *Latomus*, 45 (3), 590-602.
- Temir, H. (2021). Kutsalın Tezahürü ve Mekânın Etkisi Bakımından İslâm Öncesi Arap Yarımadasındaki Kâbe/Beytler?. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26, 120-149.
- Walls, N. (2018). "El." Encyclopedia of Religion. <https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/el> adresinden 28 Mart 2022 tarihinde alınmıştır.

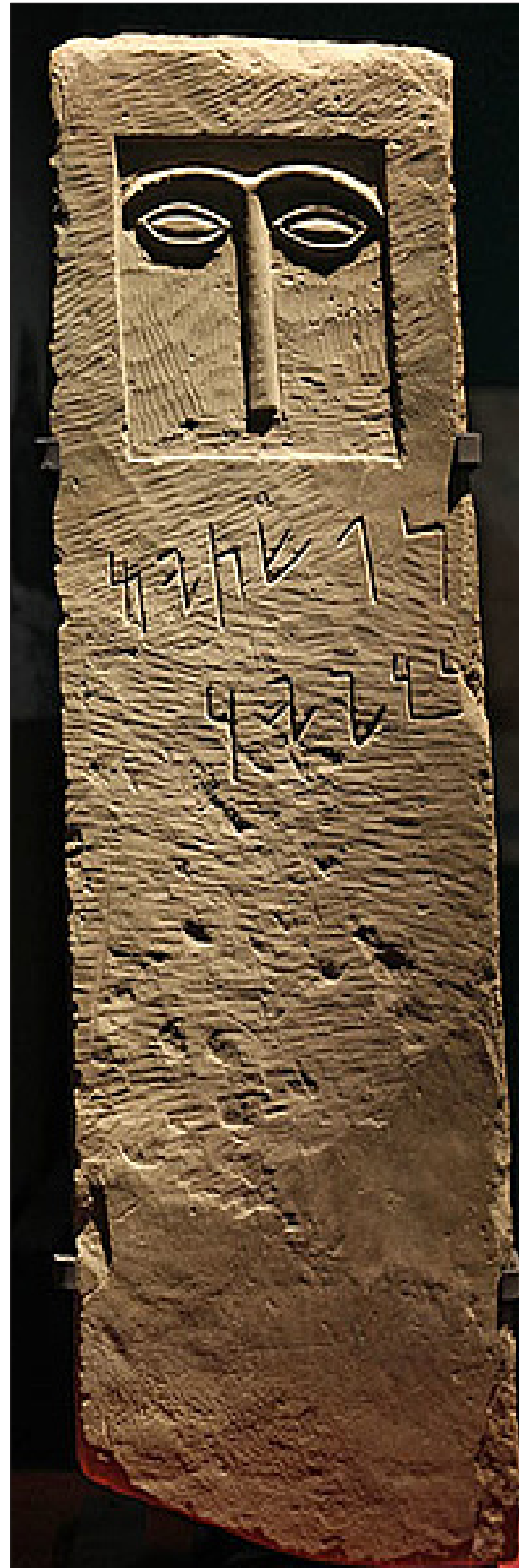
EKLER

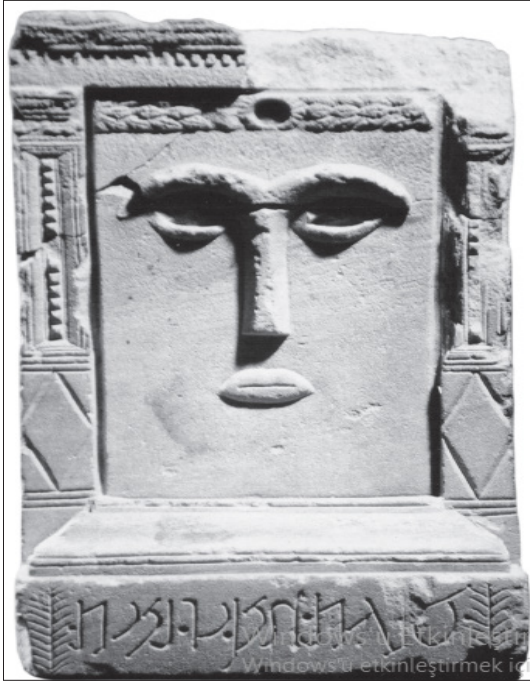
EK 1: el-Cevf Tipi Mezar steli. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, 7463 (EŞEM) / *Grave stele of al-Jawf type. Istanbul Archaeological Museums Collection, 7453 (ESEM)*

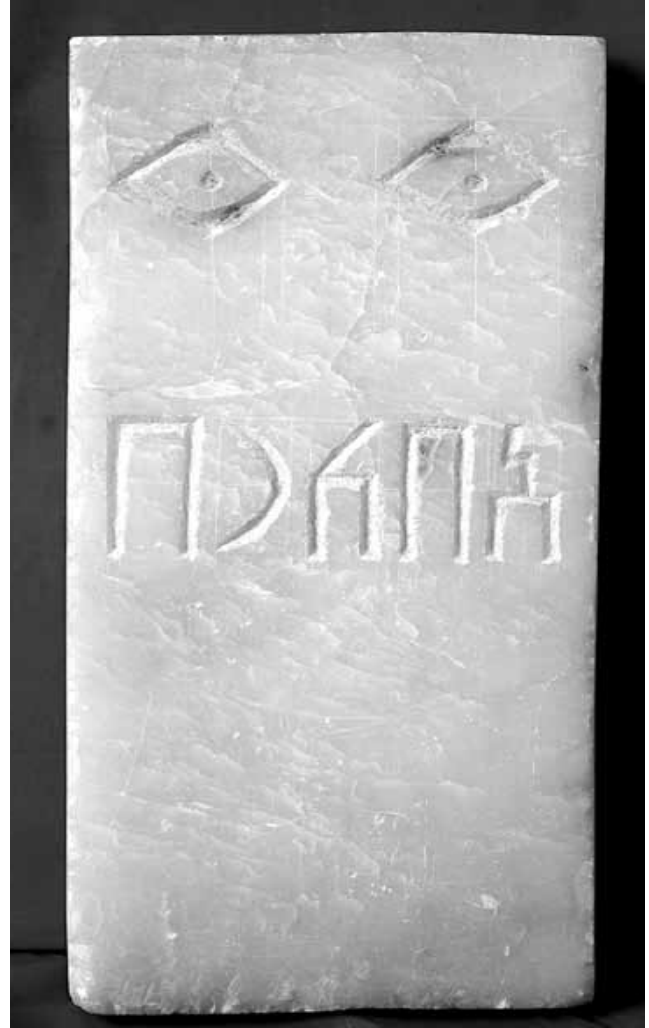
EK 2: Karyetü'l Fâv'da keşfedilen göz steli. Yazıtta; *وانل بن صفر ذو ال نتن* yazmaktadır (al-Ansary, 1982, s. 143). / *The eye stele discovered at Qaryat al-Faw. The inscription reads; وانل بن صفر ذو ال نتن* (al-Ansary, 1982, s. 143)

EK 3: Teyma'da keşfedilen Aramice yazıtlı göz steli. MÖ 5-4. yüzyıl/ Tayma Müzesi T/M/119 / *Eye stele with Aramaic inscription discovered in Teyma. 5th-4th century BC/Tayma Museum T/M/119* <https://universes.art/en/specials/2012/roads-of-arabia/photos/06>

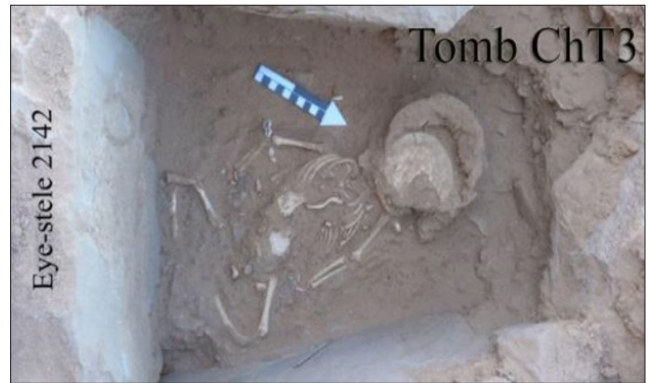
EK 4: Petra'da keşfedilen göz idolü (Baetylus). Yazıtta; 'lht Hyn br Nybt yani 'Nebati'n oğlu Hayyan'ın Tanrıçası' yazmaktadır. MS 1-4. yüzyıl/Amman Arkeoloji Müzesi J 1348 (Roche, 2011, fig. 1) / *Eye Idol discovered in Petra (Baetylus). The inscription reads; 'lht Hyn br Nybt. Meaning; The goddess of Hayyan son of Nybat. 1st-4th century AD/Amman Archaeological Museum J 1348 (Roche, 2011, fig. 1)*

EK 6: Katabân Kare Biçimli Göz Steli. NAM 95 (Lombardi, 2016, fig. 18) / *Qataban Square Eye Stele. NAM 95 (Lombardi, 2016, fig. 18)*

EK 5: U Biçimli Katabân Göz Steli (Lombardi, 2016, fig. 20) / *U-shaped Qataban Eye Stele (Lombardi, 2016, fig. 20)*

EK 7: Bir çocuđun iskeletiyle beraber bulunan göz steli. Göz stellerinin mezarlarda nereye konduđunu gösteren önemli bir örnek (Turki, 2018, Fig. 3.59) / *Eye stele found with the skeleton of a child. An important example of where eye stelae were placed in tombs (Turki, 2018, Fig. 3.59)*